

ПО САКРАЛЬНІЙ ІНДІЇ: ВАРНАСІ, КУМБГА-МЕЛА ТА БУДДІЙСЬКІ СВЯТИНІ (з подорожніх нотаток)

У січні–лютому цього року мені випала нагода побувати в Індії. Головною метою поїздки була участь у міжнародному семінарі із сакральної географії та паломництва, котрий проводився в Аллахабаді. Водночас там відбувалося велике релігійне свято Кумбга-мела. Ми з дружиною вирішили, проте, що варто скористатися нагодою й оглянути деякі інші цікаві місця, розташовані по дорозі до Аллахабада, а також недалеко від нього. Готуючи ці нариси до друку, я, з огляду на обмеження обсягу, вирішив зосередитися на Кумбга-мелі та головних святих місцях, де нам пощастило побувати, – Варанасі, Сарнатху та Бодг-гаї.

Варанасі. Хто не мріяв побувати у Варанасі, або, як раніше його називали європейці, Бенаресі, – одному з найвідоміших святих місць Землі? Отже, зрозуміло, з якими почуттями ми їхали в це місто. На вокзалі несподівано зустріли групу студентів Київського університету, що вивчають мову гінді. Ми дуже зраділи такій зустрічі, бо разом веселіше і простіше. Поселившись у готелі й пообідавши, вирушили на берег Ганги.

Ганга – головна святиня Варанасі. Індійці називають цю ріку саме так – не “Ганг”, а “Ганга”, в жіночому роді. Ця ріка – богиня; її зображують у вигляді гарної молодої жінки, що сидить на крокодилі. Такі малюнки-графіті часто трапляються в місті. Вздовж берега тягнуться гати – набережні, що спускаються до ріки масивними кам’яними сходами. Влітку, в сезон дощів, рівень води значно піднімається і сходи опиняються під водою. На стінах будинків видно темні смуги – сліди повеней на висоті три-чотири метри.

На гатах було людно. Торговці пропонують чорнобривці в мисочках для підношення річці. Прохають милостиню аскети-бабаджі і звичайні жебраки, яких майже неможливо від них відрізнити. Хтось їсть, сидячи просто на сходах, хтось лежить і спить. Хлопці нав’язливо пропонують різні послуги – прокатитися на човні, уроки йоги, масаж, послуги гіда... Клацають фотоапаратами іноземні туристи. Інші іноземці, мабуть хіпі, сидять і “медитують”. У воді біля берега деякі люди купаються, інші перуть білизну. Серед усього цього строкатого юрмища флегматично ходять корови.

Стіни всюди розписані яскравими графіті – це зображення Шиви, що танцює, Ганги, інших богів, написи різними індійськими та іноземними мовами (в тому числі корейською).

Варанасі. Гати.

Кожен ггат має свою назву. Перший, на який ми вийшли, зветься Дасашвамедга-ггат; за легендою, тут колись сам Браhma здійснив десятикратне (*даса* – десять) жертвоприношення коня (*ашвамедга*). На деяких ггатах відбуваються кремації. Найбільший із таких ггатів у Варанасі – Манікарніка-ггат; крім того, кремації відбуваються на Харішчандра-ггати. Кожен правовірний індуc прагне бути похованим у водах святої ріки: існує повір'я, що це одразу забезпечує мокшу – звільнення з кола перевтілень у світі страждань, – тому на березі Ганги день і ніч не згасають поховальні вогнища. Чимало старих людей приїздять доживати останні дні до Варанасі; для бідняків існує свого роду “госпіс” просто біля місця кремації. На поховальному обряді індійці не плачуть – мабуть, тому, що вірять у спасенну дію Ганги.

Манікарніка-ггат, як і слід очікувати, має доволі похмурий і закопчений вигляд. Всюди лежать стоси дров, заготовлені для вогнищ. Ціна залежить від виду деревини – найдорожчим є сандал. Важливе також місце кремації: найпочеснішим є брила з відбитками стоп Вішну. Туристів охоче пускають подивитися на жалобний обряд, проводять на спеціальний оглядовий майданчик, можуть навіть підвести ближче до ватри. Заборонено лише фотографувати. Проте потім вимагають гроші – ніби пожертву на дрова для бідних.

Біля Манікарніка-ггата ми взяли човна і поплили до Дасашвамедга-ггата, милуючись видом вечірнього міста. Човняр нам розповів, що згідно із законами санатана-дгарми деякі трупи не можна спалювати. Зокрема, це стосується померлих від укусу змії, самогубців, вагітних жінок, немовлят, святих аскетів-садгу і, як це не дивно, хворих на проказу. Їхні тіла просто опускають у воду. Кремацією займаються члени однієї з найнижчих каст; човняр зауважив, що ці недоторканні дуже багаті – зокрема, тому, що забирають собі шматочки золота (залишки золотих коронок або прикрас), які знаходять у золі. “Вода Ганги священна, ми її навіть п'ємо, – пояснив човняр, – але якщо поп'єте її ви, опинитеся в лікарні”.

На Дасашвамедга-ггати щовечора о сьомій починається відправа на честь священної ріки – Ганга-араті. У цей час було вже темно, але ггат був яскраво освітлений. Усюди юрмилися люди, що прийшли подивитися на відправу. За невелику суму можна було придбати сидяче місце на терасі одного з найближчих будинків. Багато глядачів розташувалися на човнах, що рясно вкрили Гангу напроти набережної. Нарешті різко просурмили великі мушлі і відправа почалася. Ритуал виконували кілька молодих пандитів в урочистому вбранні, розташувавшись уздовж берега, обличчям до ріки. Вони синхронно виконували колоподібні рухи з пахощами та великими палаючими світильниками.

Наступного ранку, о шостій годині, в темряві, ми разом з групою студентів вийшли з готелю й поїхали на Кедар-ггат, де на нас уже чекав човен. Він був дерев'яний, досить великий, щоби вмістити осіб десять-дванадцять. Човняр легко керував ним за допомогою пари весел. Ми рушили на північ, до Манікарніка-ггата, а потім назад, милуючись сходом сонця над Гангою і споглядаючи храми й резиденції магараджів на березі. Ці занедбані палаци навівають сум; проте сліди колишньої пишноти, які вони ще зберігають, дозволяють уявити, яке величне видовище являв собою Варанасі у минулому.

Біля ггатів численні віряни занурювалися у священні води, що змивають усі гріхи. Поруч напівроздягнуті чоловіки прали білизну і розстиляли її просто на кам'яних сходах. Човняр, як і його колега напередодні, розповідав про людські рештки, що знаходять вічний притулок у Ганзі. Раптом хтось помітив, що недалеко пропливає щось велике; над ним кружляли чайки, сідали й клювали. “Корова”, – спокійно кинув човняр.

Як і годиться священному місту, у Варанасі безліч храмів. Через брак часу ми оглянули лише п'ять із них. Першим був непальський храм Катхавала, що розташований на березі Ганги, біля Лаліта-ггата. Він був побудований у XIX ст. одним із королів Непалу. Це невеликий дерев'яний храм у формі пагоди, прикрашений чудовою різьбою. Він присвячений Шиві. Зовсім інше враження справляє храм Шрі Вішванатх, розташований

біля Бенареського індуського університету. Цей храм називають ще “Новий Вішванатх”, щоби відрізнити від старовинного храму з такою самою назвою. Сучасна будівля храму завершена у 1965 р. Храм вражає своїми розмірами й красою – він побудований із мармуру. Храм присвячений Шиві, проте написи на стінах пояснюють, що Бог єдиний, а Шива, Брахма і Вішну є його аспектами, проявами. До Нового Вішванатху подібний храм Тулсі Манас – такий самий мармуровий і сучасний (побудований у 1964 р.). Цей храм, присвячений Рамі, побудований на місці, де, за переказом, великий поет XVI ст. Тулсідас написав власну версію “Рамаяни” – поему “Рамачарітаманаса”. Індуси вважають його святим. Текст поеми викарбуваний на стінах усередині храму. Крім цього, Тулсідас є автором популярного гімну Хануману. Цьому богу, соратнику Рами, присвячено храм Санкат Мочан Хануман. На подвір’ї храму бігають зграї мавп, через що його називають “храмом мавп”. І зовсім особливим є Бгарат Мата мандір – храм Матері-Індії, урочисто відкритий 1936 р. самим Махатмою Ганді. Замість статуї божества в ньому – вирізьблена з мармуру рельєфна мапа Індії. Прочанин може одним поглядом окинути всю країну від Гімалаїв до мису Каньякумарі як єдине ціле. І глибоко символічно, що такий храм розташований саме в духовному центрі Індії – Варанасі.

Кумбга-мела в Аллахабаді. Свято Кумбга-мела – це також свого роду зменшена копія Індії. Його називають найбільшим релігійним святом світу: мільйони прочан з Індії та інших країн приїждять сюди зануритися у святую воду, прагнучи змити гріхи й досягти остаточного звільнення – мокші. Тут відбуваються релігійні асамблеї, де обговорюється доктрина індуїзму, розв’язуються суперечності, стверджується індуська єдність.

Кумбга на санскриті означає “глек”, *мела* – “збори, зібрання”. Міф про походження цього свята відомий у кількох версіях. За однією з них, колись деви (боги) та асури (демони) разом збивали з Молочного океану нектар безсмертя – амріту. Отримавши дорогий напій, вони почали битися за нього. Під час бійки чотири краплі амріти пролилися на землю. Відтоді в місцях, де вони впали, раз на дванадцять років вода священних річок перетворюється на амріту, і купання в ній дарує звільнення від нескінченної низки смертей і нових народжень. Ці чотири місця – Гарідвар, Праяга, Насік та Уджжайні. Найбільше свято відбувається в Аллахабаді (стародавня назва – Праяга), де зливаються води двох священних річок – Гангі і Ямуни. За вченням індуїзму, до них тут приєднується ще й третя – невидима річка Сарасваті. Дата свята визначається згідно з астрологічними розрахунками. Цьогорічна Кумбга-мела почалася 14 січня й тривала 55 днів – до 10 березня. Якщо вірити повідомленням мас-медіа, за цей час на святі побувало близько 100 млн. людей. Звісно, не всі лишалися тут надовго – багато хто приїздив, лише щоби омитися, й одразу їхали додому (ми трохи поспілкувалися із селянською родиною, що приїхала на одну ніч – здійснити омивання ввечері і на світанку).

Під табори паломників була відведена величезна територія по берегах річок біля місця злиття Гангі і Ямуни. На ній звели ціле місто з наметів із великими залами, палацами та храмами, зробленими з картону, фанери та пап’є-маше. Крізь нього проходили прямі, широкі вулиці з проїжджою частиною і тротуарами. Вулиці мали власні назви, позначені на щитах. Уздовж вулиць

Кумбга-мела. Омивання.

Картонні “палаці” Кумбга-мели.

вишикувалися стовпи з ліхтарями, що горіли цілу ніч. У цьому фантастичному місті були ресторанчики, книгарні, різноманітні крамнички, лікарні й поліцейські дільниці, туалети й каналізація. Місто це за площею та населенням багатократно перевершувало справжній, кам’яний Аллахабад. Озброєна поліція патрулювала вулиці пішки, на машинах і верхи на конях, вартує на перехрестях, біля місць омивання та в інших важливих пунктах. Можна лише дивуватися вправності організаторів цього наметового “мегаполіса”, яким вдалося зробити керованою стихійну масу людей, що розмовляють різни-

ми мовами, людей різних суспільних страт, каст, етнічних груп. Вже на зворотному шляху до Делі ми прочитали в газетах про лихо, що сталося 10 лютого на залізничній станції в Аллахабаді, де в тисняві загинуло 36 осіб. При всій трагічності цієї події слід зазначити, що вона відбулася за межами “наметового міста” і, якби не високий рівень організації, жертв могло би бути значно більше.

Наметове місто було поділене на “квартали” – табори окремих організацій, кожен з яких обнесено високою огорожею з широкою брамою. Кожна організація вигадливо оформила свою браму, ніби намагаючись перевершити сусідів у фантазії та пишності: брами прикрашені прапорцями, сакральними символами – знаками “Ом”, свастиками, шестикутними зірками, а також портретами гуру та фігурами богів. У строкатому різнобарв’ї домінував шафрановий колір аскетів. Деякі брами – багатоярусні споруди з вежами, башточками, увінчаними “цибулястими” банями або гостроверхими дахами. Уночі вони нагадували новорічні ялинки: на них сяяли, мерехтіли, блимали, ритмічно спалахували й крутилися вогняними вихорами гірлянди, написи, примхливі візерунки, символи й цілі картини із зображенням богів. Така ж ілюмінація прикрашала картонні храми та палаці. Усе це зливалося з яскравим світлом ліхтарів, створюючи незабутню атмосферу фантастичного свята.

Один із таборів міста належав Товариству паломницьких студій, яке проводило тут свій семінар. Табір невеликий – усього десяток брезентових наметів, критий тентом зал для засідань місць на сто, кухня, їдальня (кілька столиків, розставлених біля кухні просто неба), умивальня (халабуда з металевих листів з водопровідним краном), ще один кран просто серед табору, два туалети. На ніч браму замикали на замок. Тут жили й працювали учасники семінару, в тому числі й ми. По вечорах, після засідань, відбувалися екскурсії, під час яких дослідники могли безпосередньо спостерігати обряди Кумбга-мели, спілкуватися з духовними вчителями та простими паломниками.

По ночах вулиці наметового міста порожніли, але Кумбга-мела не спала – звідусіль долинала музика, релігійні співи (бгаджани), мантри. У сусідньому таборі цілу ніч з гучномовця лунало: “Ом Сітарам, Сітарам, джай, Сітарам!” А о третій годині ранку Кумбга-мела прокидалася, і юрби прочан вирушали на берег річки, до місць омивання. Ці місця були спеціально обладнані: на відстані двох-трьох метрів від берега з води стирчали жердини, що утворювали своєрідну огорожу, щоби тих, хто погано плаває, не віднесло течією. За безпекою стежили також рятувальники на човнах.

На Кумбга-мелі завжди збираються гуру різних традицій, садгу і йоги – від прославлених на весь світ, як-от Пайлот Баба, до нікому не відомих. Прості паломники вважають їх за святих або втілених богів і прагнуть побачити – саме лише споглядання

(даршан) такої людини, як вважають, дарує благодать. Не дивно, що деякі знамениті вчителі беруть за це чималу плату. Мене, проте, більше цікавили менш відомі гуру, не розрекламовані яскравими плакатами, які жили в простих наметах, у суворій обстановці, як і належить аскетам. Один із них, вайшнав, показав нам священні камінці – шалаграми. Вони чорні, круглої форми і, як пояснив нам гуру, живі – мають здатність рости.

Особливу цікавість на Кумбга-мелі завжди викликають наги – аскети, які завжди ходять оголеними. Втім, на святі вони здебільшого все-таки носили пов'язки на стегнах. Деякі з них демонстрували свої аскетичні подвиги – один вже дев'ять років стоїть на одній нозі, інший постійно тримає підняту вгору руку. Наги об'єднані у своєрідні чернечі ордени – акхари. У середні віки вони були войовничими, захищали індусів від нападів мусульман. Про ці часи нагадає холодна зброя, яку носять аскети, – тризуби, списи, мечі тощо. Деякі наги досі практикують особливі бойові мистецтва.

Засідання нашого семінару також відвідував один садгу, худорлявий, з голови до ніг загорнутий у помаранчевий одяг. Він уважно слухав виступи, у перервах спілкувався з учасниками доброю англійською. Гадаю, що він послідовник Кабіра, – він усім дарував малесенькі книжечки з віршами цього великого поета-містика.

Втім, серед учасників семінару також був садгу, точніше, жінка-садгві – Хамая-сан, японська дослідниця, що вирішила вивчати індуїзм ізсередини. Вона водила нас у гості до свого гуру, що прийшов до Аллахабада з далеких Гімалаїв. На Кумбга-мелі були й інші японці, яких духовні пошуки привели до Індії. Але значно більше було тут американців і європейців, а також вихідців із країн колишнього СРСР (особливо багато іноземців ми бачили в таборі Пайлота Баби, одна з учениць якого – японка, яка вже сама дає даршани). Проте головна аудиторія більшості гуру – своя, індійська: написів англійською майже немає, панує гінді та інші індійські мови. Іноземці, як би багато їх не було, розчинялися, наче крапля, в індійському “морі”.

Буддійські святині. Перша зустріч з буддійською Індією в нашій подорожі відбулася ще в Делі, в Національному музеї, де ми вперше на власні очі побачили шедеври скульптури Гандгари і Матхури, знайомі по книжках з історії мистецтва. В одному із залів музею був виставлений стародавній релікварій із шарірою (мощами) Будди. Біля нього розташувалася велика група паломників із Бірми – монахи в помаранчевому вбранні, миряни в білому. Вони сиділи на підлозі й молилися, читали сутри, а потім зробили прадакшину – обхід по колу – вітрини зі священною реліквією. Охоронці спокійно дивилися на це й не перешкоджали.

Там-таки, в Делі, ми відвідали тибетську колонію – Маджну-ка-тілла. Вона справила приємне враження. Будиночки в традиційному стилі, буддійський храм, вивіски тибетською мовою, тибетці в національному вбранні, лами. Усюди панує чистота, атмосфера спокою, доброзичливості. Там ми вперше скуштували страви тибетської кухні. Вони прості і порівняно з індійською зовсім не гострі.

Під час перебування у Варанасі ми з'їздили до Сарнатха (зараз це фактично передмістя). Це – знаменитий Оленячий парк, де Будда виголосив першу проповідь свого вчення (Дгарми); тут народилася буддійська Сангга (грумада вірних), а отже, виник буддизм як такий. Олені в парку є й сьогодні, а от від монастирів, що процвітали тут колись, лишилися самі руїни: місто було знищено тюркськими загарбниками наприкінці XII ст.

Сарнатх.

Над руїнами височить ступа Дгамек, побудована у V ст. н. е. замість давнішої, зведеної Ашокою на місці першої проповіді Будди. Про часи легендарного царя нагадує й колона з написом письмом брагмі. Колись її вінчала капітель з левами, що дивляться на чотири сторони світу; зараз вона зберігається в археологічному музеї Сарнатха. Символіка капітелі виразно буддійська; незважаючи на це, в 1950 р. ця скульптура стала державним гербом Республіки Індії.

У Сарнатху є ще одна велика стародавня ступа – Чаукханді. А від третьої великої ступи, Дграмараджикі, лишився тільки фундамент; збереглося ще кілька маленьких ступ у монастирських руїнах. Місцями на них, а також на рельєфах, що зображують Будду, блищить сусальне золото. Його наклеюють тут паломники з країн Південно-Східної Азії. Звичай цей не подобається працівникам археологічного заповідника, які розвісили таблички з написом: “Золото клеїти заборонено”. Ми також бачили групи паломників; одна з них, схоже, була та сама, з Бірми, що раніше зустрілася нам у Делі.

У XX ст. в Сарнатху замість зруйнованих постали нові монастирі та храми, зведені буддистами з різних країн, кожен у своєму традиційному стилі – тибетський, тайський, японський тощо. На подвір'ї тайського монастиря височить статуя стоячого Будди (24 метри заввишки), відкрита два роки тому. Але головним храмом у місті є Мулагандгакуті Вігара, побудований у 1930-ті рр. Товариством Магабодгі, створеним для відродження буддійських святинь Індії. В середині храм розписаний гарними фресками на сюжети з життя Будди. Їх виконав у 1932–1935 рр. японський художник Носу Косецу, який багато років жив в Індії й вивчав її мистецтво, зокрема розписи Аджанти. Біля храму росте священне дерево бодгі. Воно виросло з гілки, відрізаної від дерева бодгі, що росте в Анурадгапурі на Шрі-Ланці, і є прямим нащадком того, під яким досягнув просвітлення Будда. Гілку посадили в Сарнатху 1931 р. Під деревом встановлено інсталяцію, що зображує Будду і п'ятьох його перших учнів. Навколо – кам'яні плити з текстом першої проповіді, викарбуваним різними мовами.

Крім буддійських, у Сарнатху є й джайнський храм – тут народився один із легендарних вчителів-гіртханкарів. Храм стоїть біля ступи Дгамек.

Але головним святим місцем буддизму є, звісно, Бодг-гая. Це місто – буддійський світ у мініатюрі: кожна буддійська країна побудувала тут свій монастир або храм, а деякі – й не один. Можна здійснити своєрідну “подорож” Азією, не виходячи за межі міста. Є тут храми тайські, бірманські, лаоські, шрі-ланкійські, японські, є китайський храм і – окремо – тайванський. Але найбільше, мабуть, тибетських; за стилем на них

Перед входом до печери Будди в Дунгешварі.

дуже схожі бутанський і непальський монастирі. Ми хотіли зупинитися в бутанському монастирі, але там усі номери виявилися зайняті монахами, що приїхали з Бутану на свято. Проте вільні кімнати знайшлися в тибетському монастирі школи карма-каг'ю, і ми оселилися там. Тибетців у місті багато, трапляються навіть графіті на парканях тибетською мовою.

Неподалік від Бодг-гаї розташована печера Дунгешварі, де Шак'ямуні ще до просвітлення практикував сувору аскезу, чим довів себе до повного виснаження. Від Бодг-гаї туди напряму близько 12 кілометрів, проте прямої дороги немає – треба або йти навпростець

через поля, або їхати через сусіднє місто Гаю, роблячи великий гак – понад 20 кілометрів. Ми обрали другий варіант і поїхали туди авторикшею. Гая – індуське святе місце, і дорогою ми бачили здалеку храм Вішнупад і Сіта-кунду на протилежному березі ріки Фалгу (ріка ця, досить широка в сезон дощів, взимку зовсім пересихає). Їхати довелося путівцем через гаї та села, авторикшу весь час підкидало на вибоїнах. Щоби потрапити до печери, треба піднятися досить високо по схилу гори. Біля печери побудовано невеликий тибетський храм. Усюди тибетські написи, тріпотять ритуальні прапорці – “коні вітру”; є й ступа. Щоб увійти до печери, треба піднятися на дах храму. Вхід до печери прямокутний, напроти входу сиділа черниця-тхеравадинка й декламувала священні тексти (сутти) мовою палі. Печера маленька, але її розміру вистачить, щоби правити житлом для відлюдника. Напроти входу в ній стоїть статуя Шак’ямуні, виснаженого голодом. Перед нею на вівтарі горять олійні світильники та свічки; туди ж прочани ставлять кошики з квітами. Праворуч стоять ще дві маленькі фігурки, закутані у блискучі тканини. Це – Магакала, “Великий Час”, зі своєю супутницею Магакалі. У тибетському буддизмі він – один із дгармапал, захисників буддизму; в індуїзмі – іпостась Шіви, тому храм часто відвідують індуси. Коли ми зайшли до печери, ціла індійська родина з дітьми здійснювала пуджу перед образом Магакали.

Як відомо, коли Шак’ямуні зрозумів марність умертвіння плоті, він прийняв рисову кашу з молоком від дівчини на ім’я Суджата. Село, де це сталося, нині зветься Суджатакуті. Воно лежить у двох кілометрах від Бодг-гаї. Щоби дістатися туди, треба перейти по мосту річку Фалгу. Її пересохла річище виглядало наче пустеля; по ній повільно йшов слон з оберемком зеленого гілля. Біля селища Суджати збереглася стародавня ступа. Далі, за селом, стоїть індуїстський храм, присвячений Сур’я-Нараяні; до нього примикає маленький буддистський храм. У ньому, в ніші, скульптурна композиція, що зображує Суджату і Будду. При храмі є школа для сиріт і дітей бідняків, й іноземців наполегливо просять пожертвувати гроші на школу. Неподалік у полі стоїть ще одна статуя Будди, а поруч – покинута індуїстська капличка.

Головною святинєю Бодг-гаї є місце, де Будда досягнув просвітлення. Нині там стоїть храм Магабодгі. Поруч із ним росте дерево бодгі; це вже не те саме дерево, під яким сидів Шак’ямуні, – воно засохло, отруєне зловмисниками. Проте його гілку посадили в Анурадгапурі на Шрі-Ланці, і дерево, що з неї виросло, досі живе. Одну гілку від анурадгапурського дерева посадили в Бодг-гаї, а іншу – в Сарнатху. Тому нинішнє священне дерево є прямим нащадком того, стародавнього. Кожен паломник прагне привезти додому реліквію – листок з дерева бодгі, тому знайти такий листок дуже складно: щойно якийсь упаде – його тут-таки забирають. Зате поблизу храму чимало спритних торговців пропонують такі листки, ніби з цього самого дерева. Серйозніші паломники подовгу сидять під деревом, медитують, декламують священні тексти.

Навколо храму – сім священних місць, де Будда провів перші сім тижнів після просвітлення. Усюди видно темно-червоні рясина тибетських лам: вони практикують на святому місці, роблять тисячі простирань. Для бажаючих поруч із храмом є спеціальний парк для медитації.

Втім, у Бодг-гаї всюди, попри велику кількість туристів, панує атмосфера спокою й умиротвореної споглядальності – як і повинно бути в такому місці. Як це не схоже на барвистий вир Кумбга-мели, на похмурі *temento mori* Манікарніка-гата! Але в усіх цих місцях – Варанасі й Аллахабаді, Сарнатху і Бодг-гаї – відчувається, хоча й по-різному, дотик сакрального. В усіх них б’ється живий пульс великої традиції, ім’я якій – Індія.

Щойно ми повернулися до Києва й увійшли додому, задзвонив телефон. У слухавці пролунало: «У п’ятницю в клубі “Санскриті” відбудеться Сарасваті-пуджа. Будь ласка, приходьте!» Індія явно не хотіла відпускати...

С. В. Капранов